

Róbert Péter

Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban

Miért nehéz beszélni is róla?

A társadalom rétegződésének, a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer vizsgálatának fontosságát nem szokás megkérdőjelezni a hazai szociológiai kutatásokban. Ezután viszont már kevés kérdésben van a téma kutatói között közmegegyezés. A viták ráadásul egy olyan szakmai közegben folynak, ahol az *evidence based* érvelés számára egyre nagyobb akadályt jelent a jó minőségű, nagy elemszámú országosan reprezentatív adatfelvételek hiánya. A szocialista idők tudományos világát és közegét nyilván senki nem kívánja vissza, de megoldhatatlan feladat előtt állna az a kutató, aki Ferge (1969) rétegződési vizsgálatát vagy Kolosi (1987) rétegződésmodell-vizsgálatát szeretné az ezredforduló utáni, de különösen az elmúlt évek adatain megismételni. Nyilván sajátos politikai közeg volt Magyarországon, amikor a Központi Statisztikai Hivatal volt a társadalmirétegződés- és mobilitási vizsgálatok első számú kutatóhelye, ahol annak idején Ferge Zsuzsa és Andorka Rudolf végezte kutatásait. Nehéz eldönteni, mit lehet kevésbé elképzelni: azt, hogy Magyarországon a KSH-ban 1962–64-ben, majd 1973-ban, majd 1983-ban, majd 1992-ben több tízezer fős országosan reprezentatív mintákon készültek rétegződési és mobilitási felvételek, vagy azt, hogy az azóta eltelt több mint 20 évben nem készültek ilyen léptékű országos adatfelvételek. Mindkét tény igaz.

Ennek fényében felesleges szócséplésnek tűnhet, hogy milyen elméleti alapokon és milyen módszertani megfontolásokkal lehet(ne) minél pontosabban leírni a mai magyar társadalom rétegződését, egyenlőtlenségi viszonyait, ha ennek megfelelő adatokon alapuló lehetősége kevésbé áll fenn. Arról természetesen nincs szó, hogy *semmilyen* adatforrás ne állna rendelkezésre, aminek alapján fontos következtetésekre lehetne jutni a mai magyar társadalomról. Két területet is ki lehet emelni. A *jövedelmi egyenlőtlenségek*, a *szegénység*,

jelesül a gyermekszegénység témájában a Tárkiban hosszú ideje folyó Monitor kutatások adatai révén, valamint ehhez kapcsolódóan a sokféle adatforrást felhasználó, sajnos kevésbé friss szimulációs elemzések révén az egyik meghatározó egyenlőtlenségi dimenzióról van alapos képünk (Tóth 2013, 2015; Gábos, Szívós és Tátrai 2013, 2015). Az *iskolai egyenlőtlenségek* alakulásának vizsgálata egyre inkább átkerült a szociológusoktól a közgazdászokhoz, de a hangsúlyt ezzel kapcsolatban is arra helyezném, hogy történtek-e komoly erőfeszítések költséges, nagyléptékű adatbázisok létrehozására és elemzésére. Ebből a szempontból egyrészt kiemelhető az országos középiskolai kompetenciaméréshez kapcsolódó, mára több hullámot is tartalmazó Életpálya adatfelvétel és kutatás, amelyet Kertesi Gábor vezet (ld. pl. Kertesi és Kézdi 2009, 2012). Másrészt pedig Hermann Zoltán és Varga Júlia készített a várható iskolai végzettségre vonatkozó hosszú távú előrejelzést tartalmazó szimulációs vizsgálatot (Hermann és Varga 2012). Ezek és más, szintén inkább közgazdászok által végzett kutatások folytatták leginkább a KSH-adatbázisokon történő kutatás hagyományát. Az MTA KRTRK-ban külön adatbank is működik, segítve a KSH-adatforrások (háztartási költségvetési felvétel, munkaerő-felvétel, bértarifa-felvétel, TSTAR stb.) rendszerezett felhasználását.

Fenntartom tehát, hogy ha valamely kormányzati, társadalompolitikai döntéshozónak *igazán* szüksége lenne arra a tudásra, hogy mekkora az elit, mennyien vannak a szegények és mennyire szegények (túl a jövedelmi szegénységen), van-e középosztály és mi jellemzi stb., akkor az ehhez szükséges kutatás – igazából nem csekély – anyagi eszközeit költségvetési és nem versenyalapú pályázati forrásból kellene biztosítani. Lesz persze, aki az ilyen eljárást antidemokratikusnak tartja majd. Valóban a késő szocializmus utolsó éveire volt jellemző, hogy a szociológiai kutatási források néhány konkrét kutatóhoz (Andorka, Cseh-Szombathy, Ferge, Huszár, Kolosi) kötődő „főirány” között kerültek szétosztásra. Az egyetlen szerencse az volt, hogy ezek a kutatók a *peer review* nélkül elnyert pénzekből, „kiváltságos alapon” olyan kutatásokat valósítottak meg a nyolcvanas években, amelyek folytatása a rendszerváltást követően, a kutatási források pályázati alapú, demokratikus elosztása mellett és ellenére hiányzik. A társadalmi rétegződés (és mobilitás) kutatása szerintem mindenképpen ilyen terület. Ezért gondolom, hogy bár sok részletet jól ismerünk a magyar társadalomról néhány kutatói csoport jóvoltából, a társadalmi szerkezet összképére, a társadalom osztály- és rétegszerkezetére vonatkozóan inkább az átfogó és célzott kutatások hiánya jellemző az ezredforduló után, Kolosi (2000) monográfiáját követően.

Ha mindezt most mégis félreteszem, akkor a gondolatmenet a következő módon folytatható. Először érdemes a társadalmi rétegződés fő paradigmaticus megközelítéseit áttekinteni. Másodszor néhány módszertani szempontra szeretném felhívni a figyelmet. Végül össze lehet foglalni jelenlegi tudásunkat néhány újabb, a hiányt bizonyos mértékben csökkentő kutatás, elemzés alapján.

Két fő irányzat

Meglehet lesz, aki leegyszerűsítésnek tartja majd, két eltérő megközelítési módozatot fogok áttekinteni. Az egyik lényegében csak a *foglalkozásból* indul ki, a másik a társadalmi differenciálódás *több ismérve* alapján hoz létre társadalmi osztályokat, rétegeket.

A társadalmi helyzetet egyetlen tényezőre, a foglalkozásra visszavezető érvelés mind a rétegződés-, mind a mobilitási vizsgálatokban ortodox megközelítés. Abból indul ki, hogy a *munkamegosztásban elfoglalt hely* szerepe a meghatározó abban, hol helyezkedik el valaki a társadalomban. Ezek a fogalmak – mint foglalkozás, munkamegosztásban elfoglalt hely vagy munkaerő-piaci pozíció – persze nem teljesen ugyanazt jelentik; a foglalkozás a legszűkebb kategória, miközben a két másik fogalomba belefér akár az is, hogy valakinek (éppen, még, már) nincsen foglalkozása. Szerintem téves, de legalábbis leegyszerűsített értelmezés, hogy a foglalkozás- (avagy munkamegosztás-) alapú osztályozás egydimenziós, szemben a később tárgyalandó, általában többdimenziósként jelölt megközelítéssel. A foglalkozás egyfelől következmény jellegű jellemző, amennyiben az iskolai végzettségen, képzettségen, megszerzett kompetenciákon múlik, hol talál valaki munkát, milyen munkát talál (ld. a képzettség és a munka „illeszkedése” mint kutatási terület), egyáltalán be tud-e lépni a munkaerőpiacra vagy sem. A foglalkozás másfelől magyarázó jellegű jellemző, amennyiben hatása van a megszerzhető bérekre, vagyis arra (is), hogy milyen mértékben rendelkezik valaki szabadon felhasználható anyagi forrásokkal. A végzett munka jellege, tartalma, mennyisége, a foglalkozás jellemzői emellett hatással vannak a szabadon felhasználható idő mennyiségére és struktúrájára is, vagyis összességében a foglalkozás, a munkavégzés nagyban hat az életmódra és életstílusra, ha ezeket a szabadon megválasztható (diszkrécionális) anyagi és időbeli források alapján közelítjük (Sobel 1981). Mindezzel vitathatatlanul kitágítottam persze az eredeti, szűken értelmezett foglalkozási rétegződési koncepciót, de nem tértem el a társadalom szerkezetéről való klasszikus gondolatmenettől, amely a társadalmi helyzet mögött három „kemény” változót – iskolázottság, foglalkozás, kereset – tételez (Blau 1976). Továbbá ennek a három tényezőnek az egymásra épülő rendszere alkotja a státuszmegszerzés folyamatának szintén hagyományos modelljét is (Treiman 1998 [1970]).

Egy, a történeti, tudománytörténeti szakirodalom feldolgozásában mélyebbre ásó írás része lehetne annak pontosabb bemutatása, hogy a foglalkozásalapú társadalmi rétegződési modellek valójában abból az igényből nőttek ki, hogy a kutatók a társadalmi mobilitást kívánták vizsgálni a háború után, ami praktikusán az (intergenerációs) foglalkozási mobilitás elemzését jelentette, vagyis a kutatási feladatot az apa és fia foglalkozási pozíciójának mérésével és összevetésével oldották meg. Ezt azután egyszerűen társadalmi mobilitásnak minősítették, miáltal a társadalmi helyzetet azonosították a foglalkozási helyzettel. Ennek jele lehet, hogy a Glass (1954) által szerkesztett mobilitási tanulmánykötet egyik fejezete a foglalkozások rangsorát tárgyalja. Duncan (1961) foglalkozási státuszmérési indexet (SES) hoz létre, amit azután felhasználnak az amerikai státuszmegszerzési és mobilitási kutatásban (Blau és Duncan 1967). Az ún. EGP-osztályozás kidolgozása (Erikson, Goldthorpe és Portocarero 1979) készíti elő az ezt alkalmazó osztálymobilitási elemzést (Erikson és Goldthorpe 1992). A foglalkozáson alapuló osztály- és társadalmi szerkezetre vonatkozóan az elméleti meg-alapozás és a mérések kialakítása tekintetében nyilván Goldthorpe munkásságát érdemes kiemelni; ennek nagyon alapos áttekintését adja Huszár (2013a, 2013b).

Összességében elmondható, hogy Magyarországon a foglalkozásalapú rétegződési elemzések esetében mind a mai napig használatosak azok a munkajellegcsoportok, amelyek Ferge (1969) kutatásán alapulnak. Idősoros elemzések esetében ennek a sémának a haszná-

lata megkerülhetetlen. Azon okból is, mivel jelenleg is érvényesnek gondolom Ferge (2002) megállapításait, hogy a munka jellege szorosan összefügg az egyenlőtlenségek számos más dimenziójával és összetevőjével és jelentős magyarázó erővel rendelkezik a legtöbb egyenlőtlenség esetében. Létező ellenérv, hogy az elmúlt évtizedekben jelentősen megnőtt azok aránya, akiknek nincsen „munkajellegük”: fiatalok és még nem dolgoznak, idősek és már nem dolgoznak, éppen munkanélküliek vagy más okból nincs állásuk. A praktikus megoldás az ilyen személyek besorolása az utolsó foglalkozásuk szerint (ha valaha volt nekik). Ennek a megoldásnak a következményét, torzító hatását a társadalmi rétegződésre érdemes kutatni (ld. a 2011. évi népszámlálási adatokon Hunyadi [2015]), de a feltételezés éppen az, hogy a(z utolsó) foglalkozásnak jelentős a hatása a munkanélküliség valószínűségére, sőt az onnan való visszatérésre is; az egészségi állapotra (beteggé válásra); a gyermekvállalási döntésekre; a nyugdíjas életkörülmények anyagi és egyéb jellemzőire.

Nemzetközileg a foglalkozásosztály-szerkezet mérésére leginkább az ESeC (European Socio-economic Classification) rendszerét ajánlják (Rose és Harrison 2010). A séma elméletileg és az osztályok tekintetében is nagyon hasonló az EGP-hez. Egy majd húsz évvel ezelőtti tanulmányomban érveltem amellett, hogy a hazai rétegződéskutatások is vegyék át ezt a kategorizálást (Róbert 1997), és ezt azóta is fenntartom (Róbert 2013). Az európai országok foglalkozási osztályozásának harmonizálására nemzetközi projekt is szerveződött, többnyire az egyes országok statisztikai hivatalainak részvételével. Ennek keretében a KSH képviseletében annak idején Bukodi Erzsébet végezte el az ESeC-séma hazai adatokon való érvényességének (validitásának) vizsgálatát, összevetve a munkajellegcsoportokkal. Az elemzés elsősorban a két séma közti olyan különbségekre irányult, mint a vezetők és beosztott értelmiségiek, illetve a szolgáltatóiparban dolgozó munkások eltérő besorolása a két osztályozás esetében (Bukodi 1999). Ferge Zsuzsa azért bírálja az EGP-osztályozást, illetve az európai társadalmi-gazdasági sémát, mert ezek nem veszik figyelembe a tőkeviszony önálló strukturáló vagy rétegeképző szerepét (Ferge 2010: 124). Ez így van, de a valóság az, hogy a foglalkozásosztály-szerkezet semmilyen más tényező, például az iskolázottság szerepét sem veszi direkt módon figyelembe. Az alapelv éppenséggel az, hogy a besorolás *csak* a foglalkozás, a részletes foglalkozási kódok szerint történjen. A (tőke)tulajdonosok is csak ilyen alapon kerülnek a „helyükre” ebben az osztályozási rendszerben.

Társadalmi rétegződés a tőkék és erőforrások mentén

Ebben a részben nem fogok tudni részletesen foglalkozni minden kérdéssel, ami *nem* foglalkozás alapon közelít a társadalmi rétegződés és egyenlőtlenségek problémájához. Megint talán leegyszerűsített módon, két ilyen jelentős paradigmát látok. Az egyik *paradigma* az osztály haláláról beszél (pl. Clark és Lipset 1991; Pakulski és Waters 1996), de legalábbis csökkenő mértékűnek látja a társadalom hierarchikus rendjét és kétségbe vonja, hogy a korábbi „kemény” változók (foglalkozás, képzettség, kereset) rétegeznék a modern társadalmakat. E szerint a paradigma szerint a társadalmat *vertikálisan* tagoló osztályok, rétegek helyett inkább *miliókról* kell beszélni, amelyek a társadalom tagjai között inkább *horizontális* különbségeket jeleznek. Nagyon jelentős szerzők képviselik ezt a megközelítést, mint például, a teljesség igénye nélkül, Beck (1999 [1983], 2003 [1986]), Schulze (1992), Hradil (1995 [1992]). A téma hazai kutatói közül Kovách Imre körül csoportosulnak azok, akik ebben a szellemben dolgoznak, és tőlük idézhetők azok a tanulmányok, amelyek a leg-

határozottabban foglalnak állást az ilyen paradigmaváltás szükségessége mellett a társadalmi rétegződés kutatásában (Kovách 2006; Kovách, Kuczai és Jókuthy 2006; Kuczai, Kovách és Kristóf 2006).

Saját álláspontom lényege ezzel a paradigmával kapcsolatban, hogy – miközben érdeklődéssel olvasom a milió kutatással kapcsolatos munkákat, sőt magam is részt veszek ilyen kutatásokban – nem fogadom el az osztály halálára vonatkozó tételt, nem gondolom, hogy a modern társadalmak „túl vannak renden és osztályon”, nem hiszem, hogy a vertikális rétegződést felváltotta volna a horizontális tagozódás. Egyrészt úgy gondolom, hogy a társadalomban a vertikális és a horizontális differenciálódás *együttesen* van jelen. Korábbi elemzéseink, amelyek illeszkednek az életstílusok és miliók tematikájába, a horizontális különbségek mellett alapvetően figyelembe vették a társadalmi státusz szerinti hierarchikus különbségeket is (Fábián, Róbert és Szívós 1998; Fábián, Kolosi és Róbert 2000). Ez a szemlélet kevésbé jellemzi Csíste, Kovách és Kristóf (2006) fogyasztásicsoport-elemzését, amely hangsúlyosan horizontálisan különböző miliók bemutatását célozta. Ugyanakkor kutatásuk alapján a szemlélyek egy nem kis hányadát nem sikerült elhelyezni egyik fogyasztói milióban sem, mivel alacsony mértékben fogyasztottak és szabadidős aktivitásuk is csekély volt. Gyakorlatilag tehát létezik egy olyan réteg, amely (hierarchikusan) a fogyasztói miliók alatt helyezkedik el. Másrészt viszont a különböző kutatási megközelítésekben a fő különbség az oksági összefüggés *irányában* van. Egyes kutatók szerint az értékeken, preferenciákon alapuló fogyasztói magatartás, az életstílus hozza létre a társadalmi rétegeket, amelyek inkább horizontálisan különböznek, s kevésbé rendeződnek el hierarchikusan. Más kutatók szerint éppen fordítva: a foglalkozási alapú rétegződés határozza meg a fogyasztást, az életstílust, amely eszerint alapvetően vertikális, még akkor is, ha az értékeken, preferenciákon alapuló döntéseknek is szerepük van. Bukodi (2006) tanulmánya szerint, amely többféle megközelítést is alkalmaz és a különféle modelleket viszonyítja egymáshoz, inkább ez utóbbi oksági irányról van szó.

Hozzáam is nyilvánvalóan közelebb áll Tardos Róbert szintézisre törekvő tanulmánya, amely nem veti el a foglalkozási pozíció figyelembevételét, miközben a társadalmi miliók vizsgálatát célozza (Tardos 2008). Emellett alapvetően egyetérték Ferge gondolatmenetével, aki elfogadhatónak tartja a hierarchiát sugalló osztálybesorolást, többek között azért (is), mert az „szembefordul a posztmodern meneküléssel az egyenlőtlenségek elől”, azok hatásai, következményei elől (Ferge 2010: 131). A nemzetközi irodalomban fontosnak gondolom Hout, Brooks és Manza (1993) választát az osztály halálára vonatkozó vitában. Emellett pedig Goldthorpe (2002) tanulmányát érdemes még mindenképp figyelembe venni. Szerinte az osztályhelyzet, amely nála természetesen univerzálisabb kategória, mint a foglalkozási pozíció, továbbra is megbízhatóan kijelöli, milyen válaszokat adhat valaki a modern társadalmakban a globalizációból és mindenre kiterjedő kockázatokból adódó veszélyekre.

A *másik paradigma* nem utasítja el ilyen határozottan sem az osztály fogalmát, sem pedig azt, hogy a társadalom osztályszerkezete, rétegződése alapvetően vertikális, a társadalom tagjai hierarchikusan eltérő élethesélyeket hordozó csoportokba tartoznak. Az én olvasatomban az elsősorban az angolszász szakirodalomból vehető tanulmányok, Rosmary Crompton, Fiona Devine, John Scott, Mike Savage írásai úgy fogalmazzák meg a rétegződéskutatás megújításának igényét, hogy közben nem vetik el sem az osztály (*class*) terminológiáját, sem a vertikális elrendeződés realitását. Még a munkamegosztásban elfoglalt hely is számításba veendő ismérv, inkább kizárólagosságát vitatják, hangsúlyozva, hogy gazdasági, kulturális, szociális tőkék, erőforrások együtteséről lenne szó, ha azokat a tényezőket keressük, amelyek

kijelölik az emberek helyét a társadalom egyenlőtlenségi rendszerében. Ebben a megközelítésben pedig nem nehéz felismerni Bourdieu (1997 [1983]; 1984 [1979]) szemléletét, a kulturális, az anyagi és a kapcsolati tőkére vonatkozó elméletet, amelytől szintén nem idegen a társadalmi egyenlőtlenségek vertikális elrendeződése, valamint az osztály fogalma sem. Az angolszász szakirodalom persze ehhez is kritikával közelít (Savage, Warde és Devine 2005).

Mindeközben a vita *empirikus* vonulata konkrétan az angol társadalom osztályszerkezetére vonatkozik és a döntően Goldthorpe-hoz kötődő foglalkozásosztály-séma érvényességét kérdőjelezi meg. A visszatérő érvelés egyik központi eleme, hogy a foglalkozásosztály-szerkezet deduktív konstrukció, valóban jól értelmezhető az alkalmazási viszonyok esetében, de kevésbé működik a kulturális és társadalmi aktivitás vagy az identitás szempontjából (pl. Savage 2000; Devine 2008). Más megfogalmazásban: a foglalkozásalapú osztályhelyzet nem kellően reflektál arra, hogy az osztályok kulturális, illetve szimbolikus konstrukciók is (Crompton 2008). Mindez azonban, egyrészt, mint jeleztem, ezeknél a szerzőknél nem vezet el az osztályelmélet tagadásához, inkább törekszenek olyan vitára, amelynek célja a minél árnyaltabb igényű elemzés, nem pedig egy ellenkező túláltalánosítás (Crompton et al. 2000). Másrészt alapvetően empirikus kérdésről van szó, ahol az állításokat elemzés és bizonyítás követi. Ennek alapján szerintem az angol társadalomkutatási tapasztalatok segíthetnek abban, hogy pontosabban fogalmazzunk meg kutatási kérdéseket, de semmiképp sem érvek olyan értékelésben, hogy Magyarországon mi és hogyan (nem) működik: vannak-e osztályok, rétegek, vertikális társadalmi elrendeződés? Ehhez magyar adatokon el kellene végezni olyan elemzéseket, amelyeken az angol szakirodalom idézett állításai alapulnak, és ezek az empirikus elemzések nálunk hiányosak. Az idézett angol szerzőkön túl jó példa lehet akár a „másik oldalról” jövő szerzők kutatásai is a társadalmi helyzet és a kulturális fogyasztás kapcsolatáról (Chan és Goldthorpe 2007a, 2007b, 2007c).

Módszertani szempontok

Ha valóban empirikusan akarunk közelíteni a társadalmi rétegződés vizsgálatához és a különböző paradigmátikus megközelítésekkel kapcsolatban megalapozott állításokat akarunk megfogalmazni, számot kell vetnünk a különféle *mérési* problémákkal a társadalomtudományi kutatásokban. Kolosi Tamás vezetésével folyt egy OTKA-kutatás az 1990-es évek első felében (Kolosi 1993), amelyben a hazai szociológia több módszertanban jártas képviselője részt vett, de a témával azóta valószínűleg nem foglalkozott ilyen átfogó és szisztematikus módon a hazai társadalomtudomány.

Ha a két legfontosabb rétegződési „kemény” változóból indulok ki, a foglalkozás és az iskolázottság mérése sem mentes a nehézségektől. A munkajellegcsoportok esetében általában az azokban szereplő „mindennapi” kategóriák kerülnek a kérdőívekbe, és a kérdezettek besorolása ezekbe látszólag jól megoldott, illetve keveset tudunk az esetleges problémákról. Ha viszont foglalkozási réteg- vagy osztályszerkezetet kívánunk mérni, a foglalkozásokat oly módon kell kérdezni és rögzíteni, hogy annak alapján lehetőség legyen részletes, a nemzetközi ISCO-, illetve a hazai FEOR-rendszernek megfelelő kódolásra. Feltételezhetően mind a kérdés, mind a kódolás szakaszában lehetnek módszertani problémák – legalábbis egy egyszerű keresés a Google Scholar felületén több, a lehetséges hibákkal foglalkozó külföldi tanulmányra vonatkozó találatot ad. Magyar vonatkozásban arra utalok még, hogy a munkavállalók egy részének több foglalkozása lehet; ez többnyire már az adatfelvétel szintjén

elsikkad. Valószínű, hogy a személyek többsége nem kerülne más foglalkozási osztályba a különböző foglalkozási kódok alapján, de a torzítás mértékét nem ismerjük.

Az iskolai végzettség esetében ismét létezik egy jól működő kategorizálás, ahol el lehet helyezni a válaszolókat egy adatfelvétel során. A rétegződéskutatás számára azonban nem elégséges a befejezett iskolai végzettség szerinti besorolás, ott több információra van szükség a papíralapú iskolázottság mögötti tudásról, kompetenciáról (pl. milyen szakon végzett valaki, milyen képzési területen stb.). Tekintve a magyar képzési rendszer szerkezetét, a lehetséges különféle iskolai utakat, amelyek egy adott végzettséghez elvezethetnek, az iskolatörténet nem véletlenül volt része a KSH régebbi társadalmi rétegződési felvételeinek.

A harmadik alapvető „kemény” változó a kereset, ahol többek között a válaszadási hajlandóság, illetve az alulbecslés alapvető probléma. Ebben az esetben a kérdezési módnak sokféle formája létezik: kereseteknél nettó vagy bruttó?, a keresetekre vagy a jövedelmekre vonatkozó kérdés?, egyetlen kérdés vagy több, a különféle kereseti formákra, illetve szociális juttatásokra külön rákérdező kérdés?, egyéni szintre vagy háztartási szintre vonatkozó kérdés?, nyitott kérdés vagy zárt, összeghatárokat megadó kérdés? stb. A mérés ebből következő megbízhatóságának szintén kiterjedt módszertani szakirodalma van. A keresetek, jövedelmek mellett a vagyoni elemek jelentik a szélesebben értelmezett anyagi tőkét a társadalmi rétegződés kutatásakor. Bevett kérdés a tartós fogyasztási cikkekkel, vagyontárgyakkal való rendelkezés, de ezek folyamatosan változó listája már nyilván lehet vita tárgya. A cél az, hogy a listán legyenek széles körben elterjedt javak, amelyek esetleges hiánya a szegénység indikátora; illetve legyenek ritka javak, amelyek esetleges megléte a jómód indikátora. Módszertani szempontból ezeknek a listáknak az érvényessége folyamatos ellenőrzést és felülvizsgálatot kívánna. A vagyoni elemek másik formája, a befektetések és megtakarítások kérdezése hasonló problémát vet fel mind a keresetek, jövedelmek, mind a válaszadási hajlandóság, illetve az alulbecslés szempontjából. Végül az anyagi életkörülmények részét képezi a lakás is, a lakástulajdon, a felszereltség, a komfortfokozat, a lakás (a lakóház) állapota, fekvése, összességében a lakás értéke. Az erre vonatkozó kérdezési mód talán kidolgozottabb, a mérés relatíve megbízhatóbbnak tekinthető, bár a lakásérték megbecslése esetében magas a válaszhiány. Ezen a területen adatfelvételi szempontból a Tárki Monitor kérdőívei sokéves tapasztalattal szolgálnak a kutatóknak, de az anyagi tőke vizsgálatakor az adathiány, az alulbecsült adatok jelentik összességében a legnagyobb és tökéletesen valószínűleg meg sem oldható módszertani problémát. Ezért gyakran van szükség különféle adatpótlási módszerek (imputálás) alkalmazására, ami nyilván hatással lehet a kutatási eredményekre.

A kulturális tőke Bourdieu-nél rendkívül absztrakt fogalom, a rétegződéskutatások itt ezért szorítkoznak a kulturális fogyasztás mérésére. A legtöbb esetben a mérés alapvetően *menyiségi*, a kérdőívekben gyakoriságokra vonatkozó kérdések szerepelnek: olvasás, színházba, múzeumba, koncertre járás, tévénézés stb. előfordulása valamilyen válaszkálán. Ezek a mérések azután szoros kapcsolatot mutatnak az iskolai végzettséggel, ami részben nyilván valós összefüggés, de bizonyos mértékben okozhatja egy mérési probléma is, nevezetesen, hogy az iskolázottabb válaszolók egy (vélt) elvárást követve a magaskultúra gyakoribb fogyasztóinak állítják be magukat. A rétegződés kutatása szempontjából mindenképpen a szabadon felhasználható idő eltöltésének, illetve a szabadon rendelkezésre álló pénz elköltésének *ízlésbeli* különbségeit kellene megragadni. Ekkor lehetne értékek, preferenciák különbségéről beszélni, s közelebb kerülnénk Bourdieu koncepciójához is. Ez azt jelenti, hogy a kérdőívben könyvek, filmek, színdarabok, kiállítások, zeneművek, tévéműsorok stb. *minőségét* kellene mérni, azok műfajáról, jellegéről, címéről kellene adatot gyűjteni. Ez való-

színiüleg megnöveli a kérdezési időt, különösen akkor, ha a kutatás olyan módszert választ, hogy „mintákat” mutat, például a kért festmények lát, zenét hallgat, filmrészleteket néz stb., és ezeket kell értékelnie, hogy mennyire tetszenek neki, állnak közel hozzá. De a kutatásnak mindenképpen el kell mozdulnia ebbe az irányba, különben fennáll a veszélye, hogy a rétegződéselemzés csak a sztereotip összefüggést „találja meg”: a magas státuszúak magaskultúráját fogyasztanak, az alacsony státuszúak tévét néznek. Miközben a cél az lenne, hogy érdemben vizsgáljuk az állítást, miszerint a kulturális fogyasztás mintái egy ponton túllépnek a társadalmi osztályon, az iskolai végzettségen, a kereseteken, és ezektől függetlenül rendeződnek. Legalább azoknál, akiknél strukturálisan meghatározott módon keletkező, szabadon felhasználható pénz és idő áll rendelkezésre. Egy ennek megfelelő kulturális fogyasztási kérdéssor kidolgozása mindenképpen speciális módszertani kihívást jelent.

Ehhez képest a társadalmi (kapcsolati) tőke esetében talán kicsit jobb a helyzet. Itt egy külön kutatási irány, a hálózati (network) elemzés igen széles és jól kidolgozott mérési „étlapja” (pl. névgenerátor, pozíciógenerátor) kínál válogatási lehetőséget a társadalmi rétegződés ilyen szempontú vizsgálatához. Ez utóbbi tőkeforma kapcsán többek között Tardos (1995) tanulmányából érdemes tájékozódni. Személy szerint nekem ezen a területen kevesebb a módszertani tapasztalatom, de természetesen vannak olyan kutatások, amelyek a hálózati mérések megbízhatóságával foglalkoznak, mondjuk a pozíciógenerátor módszere esetében azzal, hogy a listán szereplő foglalkozások eltérései milyen különbségeket okozhatnak a network mérésekor? Vagy akár azzal, hogy mennyire különbözhetnek a különféle nemű, korú, iskolai végzettségű kérdeztettek válaszai abból a szempontból, hogy mikor gondolják, hogy ismernek valakit, akinek bizonyos foglalkozása van, még akkor is, ha az „ismerni valakit” meg van határozva: tudja a nevét, szokott vele beszélgetni. A mérések egyik leggyakoribb nehézsége a társadalomtudományban, hogy a kutató *tényt* próbál mérni, miközben a válaszoló *attitűdjét* méri, ebben az esetben azt, kinek mit jelent, hogy ismer valakit, milyen gyakorlatosság esetén gondolja valaki, hogy „szokott” beszélgetni egy másik emberrel.

Az eddigiekből remélhetőleg jól látszik, hogy a különböző tőkék, erőforrások szerinti mérések megvalósítása, egy ilyen szemléletű társadalmi rétegződési kutatás adatgyűjtési nehézségei és költségei jóval nagyobbak, mint egy foglalkozásosztály-szerkezetre vonatkozó kutatásé. A kutatásnak emellett meghatározott adatfelvételi követelményeknek is meg kell felelnie. A társadalmi rétegződés vizsgálatakor szerintem ilyen feltétel egyrészt a *nagy elemszámú* minta, amely alkalmas a differenciálódás részletes, finom szerkezetének kimutatására és figyelembevételére az osztályok, rétegek kialakításánál. A szokásos pályázati alapú kutatási gyakorlatban előforduló pár ezer fős adatfelvételek nem alkalmasak az ilyen vizsgálatra. A nagy elemszám a későbbi maguknál az elemzéseknél is robusztusabb, megbízhatóbb eredményeket tesz lehetővé. Egy második feltétel az elégséges *kérdezési idő*, a megfelelő terjedelmű kérdőív, amely teret ad és lehetőséget biztosít a tőkeformák méréséhez szükséges információk begyűjtésére. Végül egy harmadik feltétel, hogy a társadalmi rétegződés-felvétel ideálisan *háztartásalapú* mintán valósul meg, amely nem csak az egyének, hanem a családok rétegződésének vizsgálatát is lehetővé teszi, mivel a réteghelyzet valódi megfigyelési egysége legalább annyira a család, mint amennyire az egyén. Más adatfelvételi követelmények – mint a megfelelő statisztikai módszerekkel végzett reprezentatív mintavétel, a (rétegenként eltérő) válaszadási hajlandóság / elzárkózás figyelembevétele, a keletkezett adatok ellenőrzése, lehetőség szerinti javítása, akár a mintavételi, akár a nem válaszolási hibák szempontjából – olyan elvárások, amelyek minden társadalomtudományi kutatás esetében fennállnak.

Osztályterképek

Tanulmányom utolsó részében megpróbálom összefoglalni saját nézőpontomból, milyen ismeretek állnak rendelkezésre a mai magyar társadalom osztály-, illetve rétegződési viszonyairól. Fontos megemlíteni, hogy Valuch Tibor legújabb monográfiája a jelenkori magyar társadalomról tartalmaz egy jóval kiterjedtebb fejezetet a társadalomszerkezetéről, és ezen belül áttekint több rétegződési modellt is (Valuch 2015: 117–126). Én, az általam megjelölt két fő kutatási megközelítést követve, egyrészt utalni kívánok a KSH 2011. évi népszámlálásán alapuló társadalmirétegződés-kutatás (Huszár 2015) foglalkozásosztály-szerkezetre vonatkozó eredményeire. Másrészt foglalkozni fogok a „többdimenziós” osztálysemákkal, részletesebben a GfK Piackutató Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontja által 2014-ben végzett „*Osztálylétszám*” kutatás eredményeivel.

Bár néhány év késéssel készült el a KSH társadalmi rétegződéssel kapcsolatos kiadványa, a foglalkozásalapú rétegződés és osztályszerkezet vizsgálatáról most rendelkezésre áll egy népszámlálási adatokon alapuló, érvényes és megbízható kép. A KSH kötet három sé mával dolgozik, használja a nálunk megszokott hagyományos munkajelleg-csoportosítást, a nemzetközi modellt követő társadalmi-gazdasági osztályozást, valamint egy új, ún. normatív-funkcionális osztálymodellt (Huszár 2013c). A foglalkozásalapú osztályterkép a magyar társadalom (erősödő) *polarizálódását* mutatja. A korábbi népszámláláshoz viszonyítva többben tartoznak az értelmiségiek kategóriájába, de a szakképzett irodai, kereskedelmi szolgáltatási foglalkozásúak közé is. Ugyanakkor szintén többen vannak a foglalkozási hierarchia alján lévők is, a betanított és segédmunkások, az egyszerű szakképzetlen munkát végzők. A 2001. évi népszámláláshoz képest a 2011. évi népszámlálás esetében szerintem a gazdasági válság hatása (is) látható. Ezért csökkent a szakmunkások száma, és ezért vannak kevesebben az önálló iparosok, kereskedők, a nem mezőgazdasági vállalkozók, de a mezőgazdasági vállalkozók is. Utóbbi foglalkozási csoportok esetében egyben a *tulajdonosi középosztály* csökkenéséről van szó. Ezzel összefüggésben szerintem érdemes felfigyelni arra, hogy a munkajellegcsoportok szerinti kategorizálásban kissé növekedett a vezetők rétege a két népszámlálás között, de a társadalmi-gazdasági osztályozás legfelső csoportjában, ahol felső és középszintű vezetők, valamint nagy- és középvállalkozók együtt szerepelnek, csökkenés mutatkozik – talán éppen a középvállalkozói tulajdonosi osztály miatt. A munkamegosztásban elfoglalt hely alapján kijelölhető *foglalkozási középosztály* esetében a népszámlálási adatok egyértelműen mutatják a szakképzett „kék gallérosok” csökkenését. A „fehérgalléros” foglalkozási középosztály csökkenése valószínűleg kevésbé mutatható ki, mivel a két népszámlálás közti időszakban folytatódott a képzés expanziója, többen vannak, akik legalább érettségivel rendelkeznek, illetve akiknek diplomájuk van (Vastagh 2015: 57, 4. 1. ábra), s ez megjelenik a foglalkozásszerkezetben is.

Sokszínűbb a kép azoknak a kutatásoknak a tükrében, amelyek nem csak a foglalkozás alapján osztályoznak, hanem a tőkék és erőforrások különféle kombinációjára építenek, vagy fogyasztási jellemzőket vesznek figyelembe. Ez egyfelől annak tudható be, hogy ezek a modellek tartalmilag az információk szélesebb körére építenek. Másfelől különféle többdimenziós társadalmi rétegződési modellek léteznek egymás mellett, mivel a különböző kutatások bemenő változói, mérései eltérnek, illetve a kutatók különféle módszereket használnak az osztályok, rétegek meghatározására. Éppen ezért az ilyen modellek bemutatásakor szükség van a változók, indexek, módszerek pontos ismertetésére is.

A dimenziók, mérések a fogyasztási vagy életstílusmodellek esetében mindenképpen szűkebbek, nem terjednek ki a tőkék és erőforrások teljes körére. Ez jellemzi a Tárkiban a Monitor adatokat felhasználó elemzéseket, amelyek sorában Fábián (2015) a legfrissebb. Ez a tanulmány alapvetően anyagi-jóléti alapon csoportosít, három bemenő index alapján: jövedelmi helyzet, tartós fogyasztási és vagyoni elemek, lakásjellemzők. A jövedelmi helyzet mérésének újdonsága, hogy a keresetek mellett folyó kiadásokat és hiteltörlesztéseket is figyelembe vesz. A csoportképzés módszere klaszterelemzés volt, és a tanulmány ennek alapján végül öt társadalmi réteget elemez, amelyek elnevezése felső (4%), felső-közép (11%), közép (20%), alsó-közép (29%) és alsó (36%). Háztartás szinten a 16 évesnél idősebb népesség megoszlása hasonló: felső (5%), felső-közép (13%), közép (24%), alsó-közép (27%) és alsó (31%). Ez az elsősorban anyagi-vagyoni jellemzőkre épülő osztálytérkép a megoszlás alapján talán piramist formáz, a magyar társadalom közel kétharmada „alul” van. A foglalkozási nézőpont alapján számomra fontos eredmény, hogy a tanulmány szoros kapcsolatot mutat ki a társadalmi rétegződés és munkaerő-piaci részvétel között egy olyan munkaintenzitásmutató használatával, amelynek értéke 0, ha az összes aktív korú háztartástag közül senki se dolgozik, és 1, ha minden aktív korú háztartástag teljes munkaidőben foglalkoztatott. A munkaintenzitás közel 80% a felső osztályban és 40% alatt van az alsó osztályban. Munkanélküliek, alkalmi munkások, közmunkások döntően az alsó és alsóközép osztályban vannak, a vállalkozók a felső és felsőközép osztályban felülreprezentáltak.

Mindenképpen szélesebb szemlélettel közelít a társadalom osztályszerkezetéhez Kolosi és Pósch (2014) tanulmánya, ahol mind egy foglalkozásiosztály-besorolást, mind pedig egy többdimenziós osztályszerkezetet bemutatnak a szerzők. A European Social Survey adatait felhasználva, ahol a kérdezettek foglalkozásának részletes (ISCO) kódolása elérhető, kialakították a nemzetközi EGP- / ESeC-osztályozást, aminek egy összevont, ötkategóriás változatát elemzik. Az ESS-adatokban elérhető legutolsó évben, 2012-ben, a magyar társadalom foglalkozási osztályainak megoszlása e szerint a kategorizálás szerint: elit: 8%, értelmiségi: 14%, szellemi: 11%, szakmunkás: 30%, szakképzetlen munkás: 37%. A magyar társadalom osztálytérképén tehát ismét az látszik, hogy jóval kevesebben vannak felül vagy középen, mint a társadalom alján. Az ESS-adatok alapján a szerzők különbségekre is utalnak nemzetközi összehasonlításban, s ez azt mutatja, hogy a szakképzetlen munkások aránya a visegrádi országokban jóval alacsonyabb, átlagosan 25%, miközben a többi foglalkozási osztályba többen tartoznak, mint nálunk.

A többdimenziós osztályszerkezet Kolosi és Pósch tanulmányában négy bemenő változót tartalmazott, amelyek részben ötfokú, részben négyfokú skálán voltak mérve a Tárki Monitor adatain. Az első változó a fenti ötkategóriás foglalkozási osztály volt. A második változó a személyek egyéni jövedelméből képzett kvintilis. A harmadik változó a kérdezett iskolai végzettsége négy kategóriával: legfeljebb általános iskola, szakmunkás végzettség, érettségi (+ OKJ) képesítés), felsőfokú végzettség. A negyedik változó a háztartás felszereltségét mérte és hét „elem” (HIFI, számítógép, videokamera, DVD-lejátszó, plazma/LCD televízió, digitális fényképezőgép és internet) meglétét vagy hiányát vizsgálta. Az ennek alapján készült főkomponensekből azután szintén kvintilisek lettek. A négy bemenő változó alapján a szerzők látens osztályelemzést végeztek, és a tanulmányban 2012-re vonatkozóan ezeket az osztályokat különböztették meg: Felső középosztály: 21%, Középosztály: 19%, „Leszakadók”: 7%, Munkásosztály: 24% és Depriváltak: 29%. Ezzel kapcsolatban a tanulmány jelzi, hogy az elit különválasztása az alacsony mintanagyság miatt nem volt lehetséges. De ennél is fontosabb

szerintem az a megjegyzés, miszerint „ezek a címkék magyar viszonylatban értendők, így a mi középosztályunk nem összekeverendő a nyugati, polgárosodott középosztályokkal, hanem relatív pozíciót jelöl” (i. m. 147). Nemcsak arról van szó tehát, hogy az osztálytérképen a felső középosztály vagy a középosztály aránya mekkora Magyarországon, hanem hogy – mint a tanulmány mutatja is – az osztályok tagjaira jellemző anyagi életkörülmények, életvitel sem olyan, mint amit a kategóriák sugallnak.

Az eddigieknél részletesebben szeretném ismertetni a GfK Piackutató Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontja által végzett „Osztálylétszám 2014” kutatást. Ez a kutatás módszertanában és megközelítésében egy kvázi licencet követve, gyakorlatilag a BBC bekapcsolásával elvégzett *Great British Class Survey*-t (Savage et al. 2013) „másolta le”. Az angol adatfelvételt a GfK végezte, s a magyarországi megvalósítást *Kozák Ákos*, a GfK Hungária Piackutató Intézet ügyvezető igazgatója kezdeményezte. A hazai médiapartnerek az *Index.hu* és a *Heti Válasz* voltak, az ő oldalaira került ki a link, ahol a kérdőív elérhető volt és online ki lehetett tölteni. Ezzel a lehetőséggel 2014 januárja és áprilisa között meglepően sokan éltek: 26 946 fő nyitotta meg a kérdőívet és 13 630 fő töltötte azt ki végig, vagyis nem hagyta abba a kitöltést a kérdőív vége előtt, bár nem feltétlen válaszolt meg minden kérdést. Az online adatfelvétel „mintája” természetesen nem reprezentatív, hiszen statisztikai véletlen mintavételről nem lehet beszélni, a válaszolók gyakorlatilag „önszelektált” tömeget jelentenek. Emellett a GfK egy 1000 fős reprezentatív mintán is felvette a kérdőívet. A különbséget jól jelzi, hogy az online kitöltők között háromszor annyian vannak az egyetemi végzettségűek, mint a reprezentatív mintában. A másik oldalról: az online válaszolók körében a 8 általános iskolát végzettek aránya mindössze 3% volt. Egyébként pontosan ez a *dizájn*, egy nagy elemszámú online adatfelvétel és egy reprezentatív mintán kitöltött kérdőív volt az alapja a nagy angol osztálykutatásnak is. Mills (2014) bírálja az angol kutatás mintavételi eljárását az „önszelekciós torzítás” miatt, aminek következtében a társadalom felső rétegei felülreprezentáltak. Az ilyen probléma csak részben javítható súlyozással. A súlyozás figyelembe tudja venni az eloszlások ismert, például demográfiai különbségeit, de mivel a különféle tőkeformák eloszlásának különbségei már nem ismertek, ezért a minta erre vonatkozóan nem is korrigálható, a torzító hatás megmarad. A súlyozás ilyen korlátai persze más adatfelvételek esetében is fennállnak. A vita során született válaszokban Savage és munkatársai hangsúlyozzák kutatásuk „kísérleti” jellegét. Elemzésükben az osztályok kialakításához a GfK kis elemszámú reprezentatív felvételét használták, viszont az osztályok „szociológiai kontúrjainak” megrajzolásához vették figyelembe az online válaszolókat, éppen így bizonyítva az osztálykategóriák érvényességét (Savage et al. 2014).

Az osztálylétszám-kutatás kérdőívének adaptálását és az elsődleges elemzést az MTA TK kutatói végezték (Albert Fruzsina, Antalóczy Tímea, Dávid Beáta, Kristóf Luca, Róbert Péter és Szabó Andrea). A kérdőív kialakításának három fő szempontja volt: a tartalom és a felépítés kövesse az angol kérdőívet; ne fordítás, hanem valóban adaptáció történjen; a kérdőív ne legyen hosszabb 20 percnél (az online felvétel miatt). A kérdőív összeállításának (és a kutatásnak) egyik legfontosabb tartalmi jellemzője volt, hogy mindhárom Bourdieu-höz köthető tőkeformát (kulturális, társadalmi, anyagi) mérni kívánta, illetve figyelembe vette az osztályok kialakításánál. Ezt lényeges kiemelni, mivel a fent bemutatott osztálymodellek esetében az anyagi tőke mérése dominált; a kulturális tőkét lényegében csak az iskolázottság képviselte, a kapcsolati tőke pedig nem szerepelt az adatokban.

A kulturális (és szabadidős, vagyis fogyasztási) dimenzió esetében lényeges mind a „magas” kultúra fogyasztásának, mind a mindennapi szabadidős aktivitásoknak a felmérése, ami egy 25 tevékenységből álló listával történt a részvétel gyakorisága alapján. Túl a mennyiségen a fogyasztás ízlésbeli különbségeit üdülési szokásokra, étterembe járási szokásokra és a zenei stílusra vonatkozó kérdések mérték. Az utóbbi esetben a válaszolók zenei részleteket hallgathattak meg az online kitöltés közben. A kapcsolati tőke mérését az ún. pozíciógenerátor módszere szolgálta, ahol a kérdés arra vonatkozott, hogy 26 felsorolt foglalkozás képviselői közül melyikhez tartozó személyt ismer a válaszoló, illetve hogy megítélése szerint kérhetne-e egy ilyen ismerőstől segítséget, tanácsot. A foglalkozási lista összeállításában Tardos Róbert segített abban, hogy a módszer korábbi hazai alkalmazásakor használt és a mérés szempontjából bevált foglalkozások szerepeljenek végül a listán. A kérdőív az anyagi erőforrások mérésénél tért el leginkább az angol mintától. Túl az ott szereplő háztartási jövedelemre, lakástulajdonra és értékre, illetve megtakarításokra vonatkozó kérdéseken, a magyar kérdőív rákérdezett a lakás felszereltségére és a tartós fogyasztási javakra (rendelkezik vele vagy nem rendelkezik), illetve a háztartás adósságaira.

Az angol mintát követve az elemzés az erőforrások három dimenziójában alakított ki összevont indexeket, mindegyik dimenzióban kettőt, vagyis összesen 6 indexet. A kulturális tőke esetében a fogyasztás egyik mutatója a hagyományos magaskulturális fogyasztásban való részvételt (színház, múzeum, opera látogatása, könyv olvasás), a másik pedig az új, főként az internethez és különféle közösségi tevékenységekhez köthető ún. feljövőben lévő (*emerging*) kulturális fogyasztást mérte. Az indexek kialakításának módszere a faktor-elemzés volt; az alacsony súllyal szereplő tevékenységek kikerültek az elemzésből; az utolsó lépésben a módszernek két faktort kellett elhatárolnia úgy, hogy azok között a korreláció megengedett volt.

A társadalmi tőke két mutatója közül az egyik mennyiségi jellegű volt, azt vette számba, hogy a válaszolók hányféle foglalkozás esetében mondták, hogy ismernek olyan személyt. A másik mutató minőségi jellegű volt és az általa ismert foglalkozásokhoz kapcsolódó foglalkozási presztízs alapján rendelt pontszámot minden személyhez. (A foglalkozási presztízs mérése megfelelő magyar adatok hiányában Treiman nemzetközi pontszámai alapján történt.) A kapcsolati erőforrások egyik mérése tehát azok diverzitására, a másik pedig azok társadalmi rangjára vonatkozott.

Az anyagi körülmények tekintetében a legnagyobb problémát a magas válaszhiány jelentette mind a jövedelem, mind a lakásérték, mind a megtakarítások esetében. A kérdőívben erre számítva szerepelt a lakásfelszereltségre, a fogyasztási cikkekre vonatkozó kérdéssor, ami első lépésben a hiányzó jövedelmek pótlását segítette. Így sikerült a válaszolók nagy része esetében létrehozni az anyagi tőke egyik mérését, a háztartási jövedelmet. Az anyagi tőke másik mérése a vagyon, a lakásérték és a megtakarítások alapján számolt faktor lett, hasonló adathiánypótlás után, mint amilyen a jövedelemnél történt. Mindennek következtében az anyagi tőke két indikátora (jövedelem és vagyon) meglehetősen magas szinten korrelált egymással (0,6), nagyobb mértékben, mint más indexpárok: a két kulturális tőke, illetve a két kapcsolati tőke mutatóinak korrelációi 0,4 körüli értékek.

Az itt bemutatott társadalmi osztályszerkezet konstrukciójának módszere a klaszter-elemzés volt. (A kutatásban készült osztálymodell a látens osztályelemzés módszerével is.) Az elemzés a reprezentatív GfK-mintán készült. A fent részletezett 6 mutató, mint bemenő változók alapján a módszer 8 osztályt különített el. Fontos hangsúlyozni, hogy az angol elem-

zés gyakorlatát követve (és ellentétben például a Kolosi–Pösch-módszerrel) az osztályok kialakításában olyan alapvető demográfiai változók, mint az iskolázottság vagy a foglalkozás, nem voltak csoportképző tényezők, vagyis ebben a kutatásban csak a három tökefajta alapján létrejövő osztályokról van szó. Az így kialakult osztályterképet ebben a tanulmányban én is csak a 6 index alapján mutatom be; az osztályszerkezet egy részletesebb, sok szempontú jellemzésén most is dolgozik a kutatócsoport. Az osztályok vertikális elrendeződésének meghatározásához a 6 index első főkomponensét számoltam ki és a faktorpontszámok alapján rendeztem sorba az egyes osztályokat.

1. táblázat. Az Osztálylétszám 2014 kutatás vertikális osztályterképe

Osztály	Százalék	Faktorpont átlaga (szórása)
1. Elit	1,3	3,52 (0,89)
2. Vagyonos felsőközép	1,5	1,92 (0,79)
3. Jól kereső középosztály	6,8	1,45 (0,51)
4. Kultúrafogyasztó középosztály	8,1	1,16 (0,52)
5. Magas kapcsolatú középosztály	12,5	0,51 (0,43)
6. Munkások	15,5	0,13 (0,46)
7. Sodródók, veszélyeztetettek	25,6	-0,05 (0,39)
8. Depriváltak, leszakadtak	28,7	-0,97 (0,41)
Összesen	100,0	

Az elit a faktorpont átlaga alapján kiemelkedik, de az egyes átlagok a 6 mutató esetében csak négyenél a legmagasabbak: a magaskultúra fogyasztása, a társadalmi kapcsolatok minősége, a jövedelem és a vagyon. Két indikátornál, a kapcsolatok mennyisége és az „új kulturális” részvétel esetében nem az elit a „legjobb”. A vagyonos felső középosztály átlagos értékei az indexeken elmaradnak az elit átlagaitól, kivéve a vagyoni mutatót, ahol gyakorlatilag ez az osztály is az elit szintjén áll. A jól kereső középosztály a második legmagasabb jövedelemindeks-átlaggal rendelkezik az elit után, a többi mutatót tekintve főleg a vagyon terén marad el az előző két osztálykategóriától. A kultúrafogyasztó középosztály esetében a magaskultúra fogyasztása az elit szintjén van, s emellett még az elitnél magasabb értéket vesz fel náluk az „új kulturális” részvétel is. A magas kapcsolatú középosztály az elit szintjén áll a társadalmi kapcsolatok presztízse tekintetében. Ugyanakkor kapcsolataik mennyisége átlag alatti és a többi mutatót tekintve is rosszabb a helyzetük más középosztályi csoportoknál. A munkások esetében meglepően magas a kapcsolatok mennyiségi mutatója, sőt a kapcsolatok a társadalmi presztízst tekintve is felette vannak az átlagnak. Az összes többi mutató esetében viszont már az átlag alá kerülnek. A sodródók és veszélyeztetettek osztálya szintén átlag alatti öt indikátor esetében, az egyetlen kivétel az „új kultúra”, ahol a kultúrafogyasztó középosztállyal vannak egy szinten. Végül a depriváltak és leszakadtak osztálya minden vizsgált dimenzióban az átlag alatt van. Ebbe az osztályba ráadásul ennek a kutatásnak a mérései szerint közel 30% tartozik. A két alsó osztály, ahol az összesített faktorpontszám az átlag alatt van, a társadalom több mint felét jelenti. A munkásosztály nem nagy, 15%, de

velük együtt már a társadalom több mint kétharmadáról van szó. Velük szemben áll egy szűk harmad, amelynek egy része középosztályi címkét kapott, de ebben az esetben is fennáll a minősítés, hogy esetükben nem a nyugat-európai mércével mért középosztályról van szó. Jelzi ezt az is, hogy ezek a középosztályi csoportok valójában csak egy-egy indikátor tekintetében szerepeltek igazán jól.

Fő következtetések

Bár abból indultam ki, hogy a mai magyar társadalom osztályszerkezetére vonatkozó elemzéshez hiányoznak a megfelelő empirikus adatok, végül mégis sikerült ilyen tényekhez is eljutni. De valóban úgy gondolom, hogy pillanatnyilag – a KSH népszámlálási kiadványának köszönhetően – a foglalkozásosztály-szerkezet elemzésében nincs lényeges lemaradás Magyarországon. Az ezt a megközelítést meghaladni kívánó kutatások – az Osztálylétszám 2014 kutatás kivételével – kis elemszámokon és a rétegződési dimenziókat tekintve sokkal szűkebb kérdésköröket, méréseket tartalmazó adatokon dolgoztak, mint annak idején a rétegződésmodell-vizsgálat. Az osztálylétszám-kutatás esetében pedig a nagy minta csak a Savage (2014) által is „unortodoxnak” nevezett online adatgyűjtés eredménye, ahol a 20 perces kérdézési idő is komoly adatgyűjtési korlát volt. További probléma, hogy a kétféle megközelítés, a foglalkozásalapú és az azon túllépő osztályszerkezet, megalapozottan nem hasonlítható össze, mivel ahhoz részletes foglalkozási kódolásra és a foglalkozási osztályok megfelelő előállítására lenne szükség. Nincs mód arra, hogy a különféle osztályozási besorolásokat „versenyeztetni”, magyarázó erejük alapján valamely külső, a konstrukcióban egyáltalán nem szereplő, erre a célra kijelölt függő változó(k) vizsgálatával minősíteni lehessen. Így a fontos kérdésre tehát, hogy milyen mértékben szükséges vagy hasznos túllépni a foglalkozásalapú társadalmirétegződés-vizsgálaton (ezt állítják Savage és követői, ezt vitatják Goldthorpe és követői Angliában), a választ szerintem Magyarországon nem lehet megkeresni, megtalálni. Ferge Zsuzsa a hatvanas években bizonyította, hogy a munkajellegcsoportok magyarázó ereje más társadalmi egyenlőtlenségi jellemzőkre vonatkozóan erősebb, mint a hivatalos „két osztály + 1 réteg” modellé. Hasonlóan bizonyító erejű, magyarázó jellegű elemzések a különféle rétegződési modellek vizsgálatára szerintem jelenleg nálunk hiányoznak. Lehet érvelni a különféle meggyőződések alapján. Lényegében ez a szöveg sem tesz mást.

A részleteiben eltérő és a számszerű osztályozási besorolásokat tekintve különböző eloszlások ellenére is vannak olyan eredmények, amelyek egy irányba mutatnak. A mai magyar társadalomban kevesen vannak felül, illetve középen az abszolút arányokat nézve is, nem beszélve arról, hogy a napi életvitel szintjén hogyan viszonyul a magyar felső közép- vagy középosztályi állapot a nyugat-európai sztenderdekhez. Ezzel szemben sokan vannak a társadalom alján és sokan vannak azok is, akik ennek a veszélynek vannak kitéve és nem elhanyagolható valószínűséggel kerülhetnek esetleg a társadalom aljára. Kolosi Tamás az ezredforduló idején, az akkori adatok alapján a magyar társadalmat joggal láttatta terhes babapiskótának, és joggal bízhatott abban, hogy egy létező középosztály irányából bizonyos mértékű jólét „lecsurog” a társadalom alsó osztályaiba és a szegénység és leszakadás mérséklődik a magyar társadalomban. Ez a pozitív szcenárió nem valósult meg. További elemzőmunka feladata annak vizsgálata, hogy ez miért történt így. Ez az írás leíró jelleggel, az elmúlt évek keresztmetszeti adatai alapján adott egy semmiképp sem teljes képet a magyar társadalom osztálytérképéről.

Hivatkozott irodalom

- Beck, Ulrich (1999 [1983]): Túl renden és osztályon? In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: ARTT - Századvég
- Blau, Peter M. (1976): Parameters of Social Structure. In *Approaches to the Study of Social Structure*. Peter M. Blau (szerk.). London: Open Books, 220–253.
- Blau, Peter M. és Otis D. Duncan (1967): *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley and Sons.
- Bourdieu, Pierre (1997 [1983]): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Bourdieu, Pierre (1984 [1979]): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press. [Magyarul részlet: A habitus és az életstílusok tere. *Replika* (72): 49–94.]
- Bukodi Erzsébet (1999): Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle* 9(2): 28–57.
- Bukodi Erzsébet (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In *Társadalmi metszetek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 109–160.
- Chan Tak Wing és John H. Goldthorpe (2007a): Social Status and Newspaper Readership. *American Journal of Sociology* 112(4): 1095–1134.
- Chan Tak Wing és John H. Goldthorpe (2007b): Social Stratification and Cultural Consumption. *Music in England. European Sociological Review* 23(1): 1–29.
- Chan, Tak Wing és John H. Goldthorpe (2007c): Social Stratification and Cultural Consumption. *The Visual Arts in England. Poetics* 35(2): 168–190.
- Clark, Nichols T. és Seymour M. Lipset (1991): Are Social Classes Dying? *International Sociology* 6(4): 397–410.
- Crompton Rosemary (2008): *Class and Stratification*. 3. kiadás. Cambridge: Polity Press.
- Crompton, Rosemary, Fiona Devine, Mike Savage és John Scott (szerk.) (2000): *Renewing Class Analysis*. Oxford – Malden: Blackwell Publishers.
- Csité András, Kovách Imre és Kristóf Luca (2006): Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon. In *Társadalmi metszetek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 253–291.
- Devine, Fiona (1998): Class Analysis and the Stability of Class Relations. *Sociology* 32(1): 23–42.
- Duncan, Otis D. (1961): A Socioeconomic Index for all Occupations. In *Occupations and Social Status*. Albert J. Reiss, Jr. (szerk.). New York: Free Press of Glencoe, 109–138.
- Erikson, Robert, John Goldthorpe és Lucienne Portocarrero (1979): Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies. England, France and Sweden. *British Journal of Sociology* 30(4): 415–441.
- Erikson, Robert és John H. Goldthorpe (1992): *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Fábián Zoltán, Róbert Péter és Szívós Péter (1998): Anyagi-jóléti státuszcsoportok társadalmi miliói. In *Társadalmi riport 1998*. Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 72–91.
- Fábián Zoltán, Kolosi Tamás és Róbert Péter (2000): Fogyasztás és életstílus. In *Társadalmi riport 2000*. Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 225–259.
- Fábián Zoltán (2015): Társadalmi rétegek, fogyasztási státuszcsoportok Magyarországon. In *Jól nézünk ki (...?) Háztartások helyzete a válság után. Társadalmi Monitor Jelentések 2014*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 128–142.
- Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: KJK.
- Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle* 2(4): 9–33.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág.
- Gábos András, Szívós Péter és Tátrai Annamária (2013): Szegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon, 2000–2012. In *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. Társadalmi Monitor Jelentések 2012*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 37–60.
- Gábos András, Szívós Péter és Tátrai Annamária (2015): Jövedelmi szegénység és társadalmi kirekesztettség jellemzői Magyarországon. In *Jól nézünk ki (...?) Háztartások helyzete a válság után. Társadalmi Monitor Jelentések 2014*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 44–71.
- Glass, David V. (szerk.) (1954): *Social Mobility in Britain*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Goldthorpe, John H. (2002): Globalisation and Social Class. *West European Politics* 25(3): 1–28.
- Hermann Zoltán és Varga Júlia (2012): *A népesség iskolázottságának előrejelzése 2020-ig Iskolázási mikroszimulációs modell (ISMÍK)*. Budapest: Munkagazdaságtani Füzetek BWP 4. – MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet.

- Hout, Mike, Clem Brooks és Jeff Manza (1993): The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. *International Sociology* 8(3): 259–277.
- Hradil, Stefan (1995 [1992]): Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra és életstílus kutatás a 80-as években. In *Társadalmi rétegződés*. Andorka Rudolf, Stefan Hradil és Jules. S. Peschar (szerk.). Budapest: Aula, 347–387.
- Hunyadi Zsuzsanna (2015): A nem foglalkoztatottak rétegződése. In *A 2011. évi népszámlálás. 15. A társadalom rétegződése*. Huszár Ákos (szerk.). Budapest: KSH, 83–95.
- Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statistikai Szemle* 91(1): 31–56.
- Huszár Ákos (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statistikai Szemle* 91(2): 117–131.
- Huszár Ákos (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statistikai Szemle* 91(7): 718–744.
- Huszár Ákos (szerk.) (2015): *A 2011. évi népszámlálás. 15. A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2009): Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle* 56(11): 959–1000.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2012): A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle* 59(7–8): 798–853.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi Tamás (szerk.) (1993): *A mérés problémája a társadalomtudományokban*. Budapest: OMIKK – TÁRKI.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kolosi Tamás és Pósch Krisztián (2014): Osztályok és társadalomkép. In *Társadalmi riport 2014*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 139–156.
- Kovách Imre (2006): Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In *Társadalmi metszetek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 11–18.
- Kovách Imre, Kuczi Tibor és Jókuthy Emese (2006): Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In *Társadalmi metszetek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 19–35.
- Kuczi Tibor, Kovách Imre és Kristóf Luca (2006): A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In *Társadalmi metszetek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 79–105.
- Mills, Colin (2014): The Great British Class Fiasco. A Comment on Savage et al. *Sociology* 48(3): 437–444.
- Pakulski, Jan és Malcolm Waters (1996): *The Death of Class*. London: Sage
- Róbert Péter (1997): Foglalkozási osztályszerkezet. Elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle* 7(2): 5–48.
- Róbert Péter (2013): Társadalmi rétegek, osztályok vizsgálata a 2011. évi népszámlálás adatain. *Statistikai Szemle* 91(3): 314–319.
- Rose, David és Eric Harrison (2010): *Social Class in Europe. An introduction to the European Socio-economic Classification*. London: Routledge.
- Savage Mike (2000): *Class Analysis and Social Transformation*. Milton Keynes: Open University Press.
- Savage, Mike, Alan Warde és Fiona Devine (2005): Capitals, Assets and Resources. Some Critical Issues. *British Journal of Sociology* 56(5): 31–48.
- Savage, Mike, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs Hjelbrekke, Brigitte Le Roux, Sam Friedman és Andrew Miles (2013): A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology* 47(2): 219–250.
- Savage, Mike, Fiona Devine, Niall Cunningham, Sam Friedman, Daniel Laurison, Andrew Miles, Helene Snee és Mark Taylor (2014): On Social Class, Anno 2014. *Sociology* (online first).
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main – New York: Campus. [Magyarul részletek: Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása (részlet az 1. fejezetből). *Szociológiai Figyelő*, 2000 (1–2): 135–157; A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In *A kultúra szociológiája*. Wessely Anna (szerk.). Osiris, Budapest, 1998, 186–204.]
- Sobel, Michael E. (1981): *Lifestyle and Social Structure. Concepts, Definitions, and Analyses*. New York: Academic Press.
- Tardos Róbert (1995): Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma? *Szociológiai Szemle* 5(4): 73–80.
- Tardos Róbert (2008): Foglalkozás, milió, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég* (50): 5–50.
- Tóth István György (2013): Jövedelem-eloszlás 2009–2012 között. In *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. Tárki Monitor Jelentések 2012*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 9–36.

- Tóth István György (2015): Jövedelem-eloszlás 2009–2014 között. In *Jól nézünk ki (...?!) Háztartások helyzete a válság után. Tárki Monitor Jelentések 2014*. Szívós Péter és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 11–43.
- Treiman, Donald J. (1998 [1970]): Iparosodás és társadalmi rétegződés. In Róbert Péter (szerk.): *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum, 86–110.
- Valuch Tibor (2015): *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris.
- Vastagh Zoltán (2015): Rétegződés és iskolázottság. In *A 2011. évi népszámlálás. 15. A társadalom rétegződése*. Huszár Ákos (szerk.). Budapest: KSH, 55–69.